

Hanneke van Bommel, Marian Maaskant, Rianne Meeusen en Werner van de Wouw, **Kwijt! Verlies bij mensen met een verstandelijke handicap.**

Severinus/Stichting Pergamijn, Veldhoven 2014, ISBN 9789075334005, 83 pag., € 15,00

Kwijt! In één woord is een groot gevoel gevat. Het gevoel van missen, van verlies. Het is een klein boekje, met voorop een knuffelkonijn, die op een brug verloren is door iemand. De auteurs, allen werkzaam of werkzaam geweest in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap, geven een helder overzicht van wat verlies voor deze mensen betekent. Het boekje is niet in de eerste plaats gericht op geestelijk verzorgers. Het is geschreven voor begeleiders en familieleden. Het is erg handig om een aantal exemplaren van dit boekje in je kast te hebben staan, want het is zeer geschikt om uit te lenen aan begeleiders of familieleden. Verlieservaringen komen bij mensen met een verstandelijke beperking vaker voor dan bij andere mensen. Ze verliezen vaak vertrouwde begeleiders en medebewoners. Ze hebben daarnaast te maken met verlies van werk, van zingevende activiteiten, bijvoorbeeld door ziekte of ouderdom.

De kracht van dit boekje is dat het verlieservaringen niet uitsluitend koppelt aan de dood. Enkele auteurs waren eerder al betrokken bij de brochure

Kun je uit de hemel vallen?, die nu nog digitaal te vinden is. *Kwijt!* is een aanvulling op deze brochure. Meer dan in de brochure is er in het boek aandacht voor het belang van hechting in relatie tot verlies. Ook zijn er meer voorbeelden uit de praktijk die verlieservaringen en de daarbij horende rouw beschrijven. Door deze voorbeelden krijgen begeleiders en familieleden een helderder beeld van de ingrijpende gevolgen van verlies.

Het hoofdstuk over coping en copingstrategieën was voor mij als geestelijk verzorger het nuttigst. Ik ben veel bezig met levensverhalen en zingeving, maar coping is meer een therapeutische term, waar ik niet zo veel van af wist. Het onderscheid tussen effectieve en niet-effectieve copingstrategieën blijkt in mijn dagelijks werk nuttig te zijn om te weten. Het hoofdstuk over zingeving geeft een mooi overzicht van wat er kan spelen rondom zingeving en verlies: het belang van levensverhalen en zingevingbronnen, de betekenis van symbolen en de zingevingcrisis worden afzonderlijk besproken.

Het boekje sluit af met praktische suggesties voor begeleiders, want daar gaat het natuurlijk om. Dit boek moet geen kastplakker worden, maar moet vooral daar worden gebruikt waar mensen met een verstandelijke beperking in een verlies situatie verkeren. Het is fijn dat er nu een recent boek is waar al deze informatie in kort bestek en in duidelijke taal te vinden is.

Karin Seijdell, geestelijk verzorger bij Lunet zorg, Eindhoven

Jan Bransen, **Laat je niets wijs maken. Over de macht van experts en de kracht van gezond verstand.**

Uitgeverij Klement, Zoetermeer 2013, ISBN 9789086871186, 251 pag., € 19, 90

Wat was het positieve effect van wetenschap ook al weer? De moderne wetenschap zou bevrijdend en democratisch zijn, omdat zij bij uitstek vorm geeft aan een grandioos menselijk vermogen, namelijk het denkvermogen. Is de wetenschap wel zo bevrijdend en democratisch? In de gedragswetenschap wordt ons gedrag aan de hand van de DSM-5 en een verantwoord vocabulaire verklaard. Dit heeft invloed op de wijze waarop mensen over zichzelf vertellen: 'Ik ben Freek. Ik ben autist.' Dit voorbeeld is niet toevallig gekozen. Als positieve kant van wetenschap wordt immers gesteld dat diagnose, behandeling etc. onafhankelijk zijn van de persoon van de deskundige, de context en de toehoorder. We raken echter door de complexe en technische begrippen het verstaan kwijt en laten delen van ons leven aan vakmensen over. We menen dat we sommige vragen niet meer zelf kunnen beantwoorden, sterker nog, dat we deze ook niet meer moeten stellen. Daarmee geven we onze onderzoekende houding op, stelt Bransen.

Bransen, die met dit boek de Socratesbeker 2014 won, richt zich tegen de zelfingenomenheid van wetenschappelijk denken. Het boek bestaat uit twee delen: het eerste schetst het gedrag van mensen op een onbewoond eiland, zonder de hulp van deskundigen. Het tweede deel verken- en bekritiseert vooronderstellingen die volgens Bransen in deze tijd stilzwijgend worden geaccepteerd en die onderdeel zijn van de wetenschappelijke oriëntatie van ons denken. De gedragswetenschapper houdt een pleidooi voor het gebruik van 'het gezonde verstand' van mensen. Geen dure woorden dus – en daardoor soms een beetje goedkoop en te docerend ('ik wil graag dat jij je voorstelt dat je met een stuk of honderd...'), soms ook irritant (het gebruik van Kuiterts werkwoord 'mensen'), maar ook wel lekker, want Bransen heeft een missie!

De vragen die mensen in deze tijd stellen lijken alleen maar te verwijzen naar ontbrekende informatie (bijv. 'Wat moet ik doen om gelukkig te zijn?' 'Moet ik voor deze baan solliciteren?'). Als geestelijk verzorger zou je kunnen zeggen: en niet naar de interpretatie of betekenis ervan. Het gaat daarbij echter om vragen die geen snelle antwoorden, maar wel aandacht en begrip nodig hebben. Ook hierbij helpt 'ons gezond verstand', dat Bransen vergelijkt met de hand die gereedschap gebruikt en die weet waarvoor, voor wie en waarom – of die dit in elk geval onderzoekt. Is dit gebruik maken van het gezonde verstand de expertise van geestelijk verzorgers, of zijn zij 'con-

sulenten' voor levensoriëntatie, die denken dat zij als deskundigen iets moeten aanbieden, zoals informatie, raad of hulp, eerder dan dat zij iets samen met de cliënt onderzoeken?

In zijn theoretische tweede deel gaat Bransen in op de normatieve verwachtingen die kenmerkend zijn voor de interpretatie van menselijk gedrag. Zo is het feit dat Sinterklaas cadeautjes geeft niet causaal te verklaren. Het is geen wetenschappelijk verantwoorde voorspelling – maar wij verlangen ernaar dat hij het doet op volstrekt eigen gronden. Ook in de poging om kwaliteitscriteria voor menselijk gedrag te geven, komt normativiteit ter sprake: gedrag moet begrijpelijk, doelmatig en goed zijn. Begrijpelijkheid is gebaseerd op vooronderstelde doelmatigheid en doelmatigheid op vooronderstelde goedheid. Mensen streven er volgens Bransen tevergeefs naar zich van deze betrouwbaarheid te verzekeren. Zij kennen groot gezag toe aan het oordeel van deskundigen. Er zijn echter gebieden waar iedereen z'n eigen deskundige is. Mensen moeten hun eigen verantwoordelijkheid onder ogen zien en beginnen met zichzelf en anderen te vertrouwen. Dit maakt hen kwetsbaar, want er is geen waarborg dat een interactie tot een goed resultaat leidt.

Interessant is zijn kritiek op 'het creëren van gunstige omstandigheden' om de ontwikkeling van bijvoorbeeld het kind te faciliteren. Deze liberale opstelling is ook herkenbaar in de werkomgeving van geestelijk

verzorgers. Zorgorganisaties besteden bijvoorbeeld veel aandacht aan mooie kamers voor patiënten, maar niet aan de tijd waarin zorgverleners met patiënten in gesprek zouden kunnen gaan. De concentratie op de kwaliteit van de omgeving kenmerkt volgens Bransen de hedendaagse stijl van denken over geluk, waarbij de minste persoonlijke risico's genomen worden en men denkt bij te dragen aan het geluk van de grootste hoeveelheid mensen. Door veel aandacht te besteden aan de voorwaarden voor een goed leven, kan het zicht op dat leven zelf verloren gaan. Van echte kwaliteit van leven weten we nog maar weinig. Het boek verheldert vaste denkstructuren en prikkelt de lezer om eigenwijs te leven – soms met een iets te opgeheven vinger.

Beate Giebner is geestelijk verzorger in het AMC in Amsterdam

Renée van Riessen, **De ziel opnieuw. Over innerlijkheid, inspiratie & onderwijs.**

Uitgeverij Sijbolet,
Amsterdam 2013, ISBN
9789491110139, 88 pag.,
€ 15,95

Dat Renée van Riessen dichter en filosoof is, wordt direct duidelijk als je *De ziel opnieuw* leest. Het boek ademt een poëtische sfeer, door het taalgebruik en het gebruik van gedichten. De gedichten onderstrepen de filosofische noties die Van Riessen bespreekt. Zij pleit voor een herintroductie van het begrip 'ziel' in het hedendaags (filoso-

fisch) discours. Ze constateert enerzijds een maatschappelijke beweging waarin mensen zichzelf continue moeten profileren en 'naar buiten moeten treden'. Anderzijds is er een grote behoefte tot inkeer en contact met het eigen innerlijk. Van Riessen zoekt naar een verbinding tussen deze twee – ogenschijnlijk – tegenovergestelde 'werelden'. Aan de hand van filosofen als Socrates, Plato, Kierkegaard en Levinas bespreekt ze hoe een herintroductie van het begrip ziel, of innerlijkheid, nodig is om verbinding te leggen tussen deze werelden. Daarbij legt ze nadrukkelijk een verband met religie, in navolging van Kierkegaard en Levinas.

Van Riessen beschrijft in vogelvlucht hoe er in het verleden over de ziel of het innerlijk werd gesproken. Waar de ziel eerst als volkomen vanzelfsprekend werd geacht, leven we nu in een tijd waarin steeds meer getracht wordt de ziel te bewijzen als 'ding'. Daarmee lijkt er iets fundamenteels verloren te gaan, namelijk 'het inzicht dat onze waarnemingen altijd begeleid worden door het besef een zelf te zijn' (p. 19). Dit 'zelf' of 'ik' is verantwoordelijk voor het leggen van verbanden en het vellen van een (moreel) oordeel en kan niet gematerialiseerd worden. 'Wanneer het bestaan van de ziel het object wordt van meten en wegen, dan verdampt het meteen, op de vlucht voor de objectiverende blik' (p. 21). Interessant is dat Van Riessen, in navolging van bijvoorbeeld Kant en Levinas, het waarnemen van de ziel koppelt aan het waarnemen van het lichaam van de ander,

wat leidt tot concreet gedrag. 'De ander als ziel waarnemen, is het zien van haar lichaam als eerbiedwaardig. Dit wordt vervolgens zichtbaar in verschillende praktijken waarin die eerbied gestalte krijgt, zoals het verzorgen van demente bejaarden, comateuze patiënten en stervenden...' (p. 21). Inspirerend voor geestelijk verzorgers!

Zorg voor de ziel is een belangrijk gegeven voor (zelf)kennis, waarheid en heelheid als mens. Onderwijs, in het bijzonder de leraar, speelt een belangrijke rol in deze 'zielzorg'. Van Riessen onderscheidt twee filosofische stromingen. Aan de ene kant plaatst ze Socrates en Plato. Leren is volgens hen een innerlijke weg waarbij de *herinnering* centraal staat. Waarheid en kennis liggen al opgesloten in het eigen innerlijk, de ziel, en hoeven slechts aan het licht gebracht te worden met behulp van een leraar (maieutiek). Aan de andere kant plaatst Van Riessen Kierkegaard en Levinas; volgens hen is leren een innerlijke weg van *herhaling* waarbij de ziel zich vernieuwt, of verdiepende kennis opdoet, in de confrontatie met de ander. Er is dus een externe partij nodig om tot inkeer te kunnen komen. Hierbij wordt Christus, of de Messias, als ultieme ander gezien. Herintroductie van het begrip ziel, volgens de leerweg van de herhaling en de confrontatie met de ander, is volgens Van Riessen noodzakelijk voor het verbinden van je 'buitenwereld' en 'binnenwereld'.

Het boek is mooi geschreven en leest vlot weg. Prettig is de toe-

gankelijke manier waarop Van Riessen de verschillende filosofische noties bespreekt. Wel had ik aan het eind nog wat vragen. Wat betekent dit betoog concreet voor het huidige onderwijsstelsel? En *waarom* is een herintroductie van de ziel zo belangrijk? Gaat het alleen om 'tot jezelf komen' en het verbinden van buiten- en binnenwereld? Of leidt het ook tot betere mensen of zelfs een betere beschaving? Dit laatste schemert wel door, maar Van Riessen laat het uiteindelijk in het midden. Van mij had dat explicieter gemogen.

Karlijn Kwint, geestelijk verzorger
Noorderbreedte Leeuwarden

Theo Boer, Maarten Verkerk, Dirk-Jan Bakker,
**Over(-)behandelen.
Ethiek van de zorg voor
kwetsbare ouderen.**

Reed Business Education,
Amsterdam 2013, ISBN
9789035235922, 164 pag.,
€ 17,95

In gesprek met vrienden (dertigers) noemde ik de titel van dit boek. Er ontspon zich meteen een levendige discussie. We stelden elkaar prangende vragen, zoals: 'Moet je kiezen om niet te behandelen, omdat je vindt dat dat de maatschappij te veel geld kost?' 'Waarom vinden wij onze gezondheid zo belangrijk?' En: 'Als het jouzelf betreft, zou je dan ook niet koste wat kost doorbehandelen?'

Overbehandelen leeft. Daarom is het goed om je er als geeste-

lijk verzorger in te verdiepen. Het boek *Over(-)behandelen* biedt die mogelijkheid. De auteurs wagen het onderwerp aan te snijden, vanuit ethisch oogpunt. Zij stellen dat overbehandelen geen verwezenorg is en niet primair iets is wat de maatschappij veel geld kan kosten, maar vooral te veel zorg is die het lijden van de patiënt vaak vergroot of verlengt. Dat moet worden voorkomen. Daarom willen de auteurs toewerken naar een ethisch kader, dat een handvat biedt om van tevoren (!) te kunnen inschatten wanneer sprake zal zijn van overbehandeling. Om bij dat kader uit te komen, gaan zij eerst in op wat eigenlijk kwetsbare ouderen zijn. In een tamelijk wolfig hoofdstuk wordt geprobeerd duidelijk te maken dat ouderen kwetsbaarder zijn naarmate ze zwakker worden. Helaas wijzen de auteurs er niet op dat ieder mens kwetsbaar is, al ervaar je dat als jong en krachtig persoon niet dagelijks bewust. Die bewustwording zou kunnen helpen in het omgaan met wel of niet behandelen. *Memento mori...*

De verkenning van de term kwetsbare ouderen gaat vervolgens over in een overzicht van de medische ethiek van de afgelopen eeuwen. Drie tijdperken (christelijk denken, modern denken en postmodern denken) worden gekoppeld aan drie hedendaagse kernbegrippen binnen de zorg in de laatste levensfase: autonomie, kwaliteit van leven en de kunst van het sterven. Hierin geven de auteurs in vogelvlucht een mooi overzicht hoe er vanuit de verschillende tijdperken naar die centrale

begrippen wordt gekeken. Het is een boeiende koppeling aan begrippen die iedere geestelijk verzorger tegenkomt. Tegelijk zou het ook interessant zijn geweest om te onderzoeken: waar komt de huidige nadruk op die drie begrippen in de laatste levensfase vandaan?

Het ethisch kader dat de auteurs aandragen om overbehandeling te voorkomen, omvat vier principes die eerder zijn beschreven door Beauchamp en Childress: autonomie, niet-schaden, weldoen en rechtvaardigheid. Op die principes is natuurlijk de nodige kritiek te geven, al is het maar dat de auteurs summier aangeven waarom ze nu juist voor deze principes kiezen. Daarnaast halen zij kritiek vanuit de hoek van de zorgethiek aan, waarin meer ruimte is voor zingeving, maar vervolgens doen zij weinig met die (terechte) kritiek.

Afgezien van die kritiek is het een moedige exercitie om handvatten te geven in het denken over wel of niet behandelen en om zodoende overbehandelen te voorkomen. De gegeven principes bieden in veel gevallen handige uitgangspunten, zoals blijkt uit casussen die de auteurs aan de hand van de principes analyseren. Sowieso is de veelheid aan casussen uit de praktijk een bijzonder sterk punt van het boek.

Bij het principe van rechtvaardigheid gaan de auteurs de zogenaamde *qaly's* (*quality adjusted life years*) niet uit de weg. De Raad voor de Volksgezondheid heeft in 2006 een bedrag dur-

ven noemen dat een 'gewonnen levensjaar' (*qaly*) zou mogen kosten: 80.000 euro. Aan de hand van een casus beschrijven de auteurs dat je er niet omheen kunt dat middelen (geld) voor behandelingen niet onbeperkt zijn. Het principe van rechtvaardigheid gaat daarover: waarom zou jij een dure behandeling krijgen, waardoor een ander niet behandeld kan worden? Behandelen gaat blijkbaar niet alleen over mij, maar ook over de maatschappij.

Dat ethiek praktisch is, blijkt uit de zeer goede aanbevelingen aan het eind van het boek, zoals over de communicatie tussen arts en patiënt, over maatschappelijke discussies en over nader onderzoek. Interessant genoeg gaat het in beide aanbevelingen voor verder onderzoek om zingeving in de laatste levensfase. Blijkbaar beseffen de auteurs dat er op dat gebied meer te zeggen is dan in dit boek gebeurt. Het is immers geschreven vanuit de ethiek en vanuit het gezichtspunt van de behandelbaar. Dat is helder en toegankelijk gedaan. Wel ontbreken er daardoor zingevingsthema's die de kern lijken te vormen van vragen over wel of niet behandelen. Het zijn de vragen die al gauw bovenkomen in een goed gesprek over overbehandelen, zoals met mijn vrienden: Waar leef je voor? Wat geeft hoop? Waaraan houd je je vast? Ben je bang voor de dood? Hoe zie je het levenseinde?

Terecht merken de auteurs daarom op dat rondom overbehandeling meer op zingeving gereflekteerd mag worden. De

voorzitter van de artsenfederatie KNMG wijst daar in het voorwoord ook al op: 'Het zorgperspectief zal bij kwetsbare ouderen daarom moeten verschuiven van zuiver medisch naar een perspectief van betekenis.' Dus, geestelijk verzorgers: aan de slag!

Tim van Iersel, geestelijk verzorger WoonZorgcentra Haaglanden, Den Haag (portefeuille ethiek) en Libertas Leiden.

S. Körver, (red.), *In het oog in het hart. Geestelijke verzorging 2.1.*

Valkhof Pers, Nijmegen 2014, ISBN 9789056254100, 160 pag., € 17,50

Het is erop of eronder voor geestelijk verzorgers. Die urgentie klinkt door in de bundel *In het oog in het hart*. Immers: de beroepsgroep staat onderdruk. Managers, directies en Raden van Bestuur van snel veranderende zorginstellingen stellen lastige vragen. Wat dóen jullie? Werkt het eigenlijk wel? Wat kunnen jullie voor óns betekenen, nu we als organisatie streven naar meer doelmatigheid, efficiëntie, transparantie en naar minder complexiteit?

Geestelijk verzorgers, zo is de boodschap van *In het oog in het hart*, kunnen het zich niet veroorloven bij deze ontwikkeling aan de zijlijn te blijven staan. Zij ontkomen niet aan een nieuwe invulling van hun vak. Woorden van moraaltheoloog Frans Vosman, in 2012 opgetekend in het Tijdschrift Geestelijke Ver-

zorging (TGV), keren herhaaldelijk in de bundel terug: 'toch zal dit beroep in transitie gaan of het zal verdwijnen.'

De auteurs van *In het oog in het hart* – voor het grootste deel geestelijk verzorgers – doen verslag van hoe zij deze transitie proberen door te maken. Treed naar buiten, luidt hun devies. Zoek samenwerking met andere disciplines en verschuil je niet langer achter ideologisch gekleurde 'eigenaardigheden' als het ambt of de vrijplaats. Probeer zo 'in het hart' van je organisatie te komen.

Dit kan op veel verschillende manieren. Zo beschrijft Roy Clermons zijn ervaringen als docent zingeving voor jongeren bij een GGZ-instelling. Bert van den Ende kijkt terug op twintig jaar ervaring als euthanasieconsulent in een ziekenhuis. Henny Groote Schaarsberg-Visser beschrijft hoe zij binnen een GGZ-instelling levensbeschouwelijke begeleiding tot een beleidsmatig geïntegreerd onderdeel van de behandeling weet te krijgen, door in contact te blijven met verpleegkundigen en zo tot een goede uitwerking van ideeën te komen. Ook Roel Hekking doet verslag van de wijze waarop hij en zijn collega's in hoge mate geïntegreerd zijn gaan werken in de ouderenzorg. Elpine de Boer en Arie Kooijman vertellen over ouderengeneeskundigen die merkten dat hun aandacht voor levensvragen, kwaliteit van leven en zinbeleving tekortschoot. Deze artsen vroegen daarom geestelijk verzorgers te participeren in de screening. Tot slot bieden Kees Scheffers

en Ren Lantman een inkijkje in het Nijmeegse Centrum Ontmoeting in Levensvragen (COiL), waar geestelijk verzorgers vrijwilligers trainen en coachen in het voeren van gesprekken over levensvragen.

Wat opvalt, is dat geestelijk verzorgers veelal een brug proberen te slaan naar een nieuwe rol. Zij worden ook docent, euthanasieconsulent, medebehandelaar of trainer. Daarbij is er zeker aandacht voor het gevaar van rolverwarring. Zo staat Roy Clermons niet alleen voor de klas; de vaste groepsdocent is verantwoordelijk voor rust en orde. Wanneer Bert van den Ende aan de slag gaat met een euthanasie-aanvraag, zorgt hij ervoor dat hij in elk geval niet de geestelijk verzorger is van de betreffende patiënt. In transitie gaan betekent niet dat je je maar laat meevoeren op een golf van verandering, maar dat je vraagt om blijvende reflectie op je rol en positie.

In het oog in het hart wil geestelijk verzorgers stimuleren in hun eigen denken over verandering en transitie. Was het daarom niet zinvol geweest om in de bundel tenminste ook één zorgmanager of voorzitter van de Raad van Bestuur aan het woord te laten? Hij of zij kijkt op geheel eigen wijze naar die, in managers-ogen, toch vaak wonderlijke beroepsgroep van geestelijk verzorgers. Waar ligt hun kracht? Waar hun zwakte? Wat moeten ze vooral wél en wat vooral niet doen in het doormaken van een transitie? Een stem van buiten werkt vaak verrijkend en verdiepend. Nu is

In het oog in het hart toch vooral een boek voor en door geestelijk verzorgers. Opmerkelijk is ook de ondervertegenwoordiging van vrouwelijke auteurs in dit boek – slechts twee tegenover twaalf mannen – terwijl de vrouwen inmiddels in de meerderheid zijn in de beroepsgroep. Hier had voor wat meer balans gezorgd kunnen worden.

Niettemin zijn de artikelen in *In het oog in het hart* een feest om te lezen. Wat een rijkdom aan creativiteit en ideeën. Tegelijk stemt lezing van deze bundel tot zorg. Hij toont de kwetsbaarheid van de positie van geestelijk verzorgers in een zorginstelling. Neem Bert van den Ende en zijn collega's in Dordrecht.

Zij weten zich volop gesteund door Pier Eringa, voorzitter van de Raad van Bestuur, maar wat als daar iemand anders had gezeten? Iemand met minder oog voor geestelijke verzorging? Gidie Ritzerveld geeft daar een voorbeeld van. Hij beschrijft de inzet van aalmoezenier John Sieprath bij de Marechaussee voor *Zin in werk*: een programma dat ethische reflectie en bezinning wil stimuleren. Reacties binnen de Marechaussee zijn in het begin positief, maar dan wordt een nieuwe brigadecommandant aangesteld. Die is veel kritischer en uiteindelijk sneuvelt *Zin in werk*.

Hoe serieus je als geestelijk verzorger ook probeert een transi-

tie door te maken, de werkelijkheid blijft weerbarstig. Het is verdraaid lastig om in het hart van een organisatie te komen. Gelukkig is *In het oog in het hart* geen zwartgallig boek. Integendeel. Als er iets is wat de afzonderlijke bijdragen laten zien, dan is het de grote mate van creativiteit en inzet van geestelijk verzorgers. Er zit volop leven in onze beroepsgroep! We beschikken over genoeg creativiteit, visie, kennis en kunde om de stap te kunnen zetten naar wat de bundel in haar ondertitel noemt 'geestelijke verzorging 2.1'.

Remco Graat, geestelijk verzorger bij Pro Persona (GGZ) in Wolfheze